

Smiljka GABELIĆ

UZIDANA PLOČA SA NATPISIMA U LESNOVU

Ključne reči: *Manastir Lesново, arhitektura, kamena ploča, nezvanični natpisi, sredina XIV veka*

Apstrakt: *U prilogu se razmatra kamena ploča sa urezanim zapisima i crtežom ljudskog lica, koja je ugrađena najverovatnije kao građevinski materijal u zid apside prilikom izgradnje lesnovskog hrama (1340/41). Datovanje natpisa potvrđuju morfološke odlike slova, koje pripadaju sredini XIV veka i dobu podizanja crkve. Postavljanjem u zid, epigrafski sadržaj zamalterisane ploče položen je ukoso. Na završenoj građevini ostajao je zapravo zazidan i nesaglediv. Funkcija ploče sa urezanim zabeleškama (nezvanični potpisi pisara ili možda probe klesara) i crtežom (motiv «zlih očiju») tumači se kao profilaktička.*

Velelepna crkva manastira Arhandela Mihaila i sv. Gavriila Lesnovskog u selu Lesnovu, poznata zadužbina najmoćnijeg velikaša srpskog dvora polovine XIV veka Jovana Olivera, sačuvala je do danas bogati materijal iz svoje prošlosti. Manastir je to sa veoma dugom istorijom koji je neosporno postojao i pre sredine XIV veka, još u XI ili XII veku. Smešten na padinama Osogovske planine i okružen kupastim visovima vulkanskog porekla, lesnovski manastir je pogledima nepristupačan iz nizine. Geografski položaj pružao mu je zaklon od istorijskih previranja i potencijalnih većih razaranja, učinivši ga dugotrajnim središtem pismenosti, duhovnosti i umetnosti, kao i pokloničke narodne pobožnosti. Naporedo sa temeljnim građevinskim poduhvatom velikog vojvode i kasnije despota Jovana Olivera - koji je tu, na mestu stare crkve Arhistratiga Mihaila, u rasponu od 1340/41 do 1349. godine saziđao i ukrao crkvu iste posvete što stoji i danas, ekonomski i osnaživši manastir - za opstanak lesnovske monaške obitelji zaslužni su bez sumnje i potonji darodavci, kao i brojni predani pojedinci, u prvom redu starešine i monasi ovog manastira.

Od sredine XIV veka retkokad prekidani život manastira Lesnova ostavio je na njegovoj crkvi različite, manje ili veće tragove, opšteg ili pak lokalnog značaja.¹ Dugovremena i relativno dobro dokumentovana povest lesnovskog manastira, zatim i opširan, teološki složen, stilski raznovrstan i likovno upečatljiv slikani program njegove crkve, imaju svoje opsežnije monografske studije. Sa druge strane, još uvek nije celovito obrađena arhitektura ove izuzetno uspešno i profinjeno izvedene dvokupolne građevine, uključujući osim oblika i strukture vitkog zdanja, dvobojni pločnik i plastični dekor fasada.² Prilozi o

¹ O istoriji lesnovskog manastira Arhistratiga Mihaila i sv. Gavriila Lesnovskog – С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 23 – 50, sa starijom literaturom; Г. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри во средновековна Македонија*, Скопје 1997, 145-149; В. Поповска-Коробар, *Лесновски манастир Св. Архангел Михаил и Св. Гаврил Лесновски* (каталог изложбе), Скопје 2000, 7-13. Naš dugogodišnji istraživački rad u Lesnovu i okolini, započet još u osamdesetim godinama prošlog veka, odvijao se zahvaljujući kolegijalnoj saradnji Instituta za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu sa stručnim institucijama iz Skoplja (Завод за заштита на спомениците на културата, сада Национален конзерваторски центар) i Štipa (Народен музеј, Завод за заштита на спомениците на културата), neposredno i na predusretljivosti uvaženog oca Gavriila Svetogorca, arhimandrita i igumana lesnovskog manastira od 1974. do 1990. godine, prethodno i manastirskog čuvara Georgi Jovanova-Đoše, zatim Bobeta Gerova, sveštenika u Zletovu i Probištitu, kao i ljubaznih meštana iz sela Lesnova, posebno familije Todeta i Dragice Jovanovski.

² Najdetaljnije predstavljanje arhitektonskog oblikovanja crkve manastira Lesnova doneo je - В. Кораћ, *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју*, Београд 2003, 153-188, сл. 1-32, sa prethodnom literaturom. Cf. С. Коруновски, Е. Димитрова, *Византиска Македонија. Историја на уметноста*

mahom nepublikovanoj građi manjeg obima, prikupljanoj tokom rada na terenu, koje prezentujemo,³ mogu stoga da doprinesu još nepoduzetim, budućim istraživanjima arhitektonskog sklopa manastira Lesnova, njegovog hrama i novije istorije.

- x -

Na spoljašnjem zidu ispod apsidalne bifore lesnovske crkve, podignute zaključno sa 1340/41 godinom, sa severne strane a na 1 m od tla, nalazi se deo jedne kamene ploče sa urezanim natpisima (sl. 1-2). Ova slabo приметна ploča se po materijalu i boji ne razlikuje od okolnih tesanika i opeka zbog čega izgleda da je ugrađena kao građevinski materijal, ne kao spolija. Dimenzijama svog vidljivog bočnog dela - visine 32 cm i debljine 6,5 cm - i tamnookernim koloritom ona se savršeno uklapa u izatkano tkivo istočne fasade lesnovskog hrama. Iz nejasnih razloga, ploča je svojevremeno vađena iz zida. O tome, uz jedno pisano svedočanstvo sa kraja XIX veka, nepobitno svedoči jasno vidljivi razmak između nje i kamena na desnoj strani, oformljen naknadno, i sivi malter što ploču okružuje sa tri strane (gore i sa strane), po boji i strukturi sasvim različit od bledookernog srednjovekovnog maltera. Vredna je posebne pažnje zbog zapisa koji su urezani u njenom plitko udubljenom polju, kao i crteža čovečjeg lika: - C/Ч/Ц/3(?)А(?) - NbO/P/OУ(?) ГРЪШБНН НАПНСА СЛ[ОВА] (1. red), НАПНСА (2. red).⁴

na Македонија од XI до XV век, Скопје 2006, 120-122, Таб. 92-93, црт. 48-49; S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Heaven and London 2010, 669, Fig. 774/E, 780.

³ Rukovođeni istim razlozima nedavno smo se zadržali na dekorisanim rozetama sa kamenog pločnika lesnovske crkve, delovima dvobojnog poda jedva poznatog u literaturi, od kojih dve pod kupolama naosa i priprate pripadaju XIV veku, dok treća, zatečena u podu egzonarteksa, potiče iz XVI veka i verovatno predstavlja fragment nekadašnje filijale – С. Габелић, *Подне розете Леснова*, Ниш и Византија XVI, Ниш 2018, 321-332; pažnju smo takođe posvetili i reljefnim kamenim pločama u vrhu poluslepeg trodelnog prozora na severnoj fasadi lesnovske crkve sa geometrijskim i zoomorfnim motivima, verovatno profilaktičke namene - ead., *Релјефне плоче на трифори Леснова. Прилог тумачења семиотике клесаних мотива*, Зограф 41, Београд 2017, 157-168.

⁴ Ploču na apsidi Lesnova zapazio je pri kraju XIX veka D. Marinov, koji je tada zapisao kako od «zazidane ploče» strči jedan kraj i da se „na njoj čita polovina slova u prvom redu» a takođe i da je, po pričanju starijih meštana, ona bila «izvađena sa stare crkve Sv. Bogorodice i zazidana u zid nove» (Д. Мариновъ, *Религиозни разкази*, кн. 5 и 6, т. I, Софија 1896, 187). Manastir Lesново nikada nije bio posvećen Bogorodici, već – u vidu dvojnog patronatstva

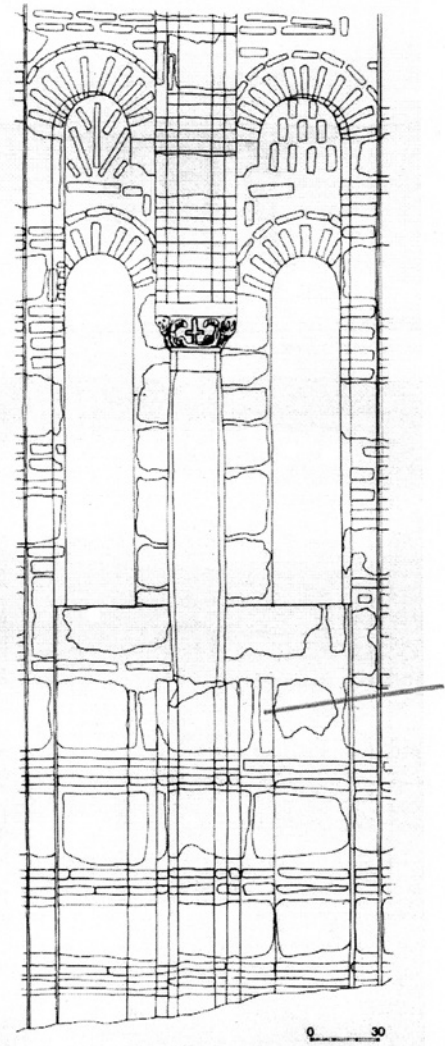
Fragment predstavlja jedan ugaoni deo nekadašnje veće ploče sa jednostavnim zaravnjenim okvirom (širine 7 cm), koja je mogla imati oblik kvadrata ili prvaougaonika (sl. 3-4). Unutar udubljenog polja, počev od samog gornjeg ugla, urezani su navedeni natpisi u dva reda i jednostavan crtež ljudskog lica, zapravo samo oči i nos (u drugom redu, pomeren udesno i nešto ispod natpisa). U pitanju su ćirilčki zapisi/potpisi (graditelja, monaha, pisara?), no delimično sačuvano ime prvog („grešnog“) potpisnika na žalost nije pouzdano čitljivo. Pre pridevske odrednice „grešnog,“ iznad slova koje nalikuju slovu R(P)

– Arhistratigu Mihailu i sv. Gavrilu Lesnovskom. Samo zdanje je zapravo stajalo pod izričitom zaštitom vrhovnog anđeoskog prvaka, arhandela Mihaila, što je inače i danas nepoznato u narodu, dok je istovremeno manastir kao celina slavio lokalnog pustinožitelja i, po tradiciji, osnivača lesnovskog manastira, Gavriila Lesnovskog. Pomen Bogorodičinog pokroviteljstva u XIX veku ipak se može objasniti na osnovu iskaza iz pojedinih hagiografskih sastava tog doba. Najpre podsetimo da je prema starijem Žitiju sv. Gavriila Lesnovskog (prepis iz 1330. godine) ovaj svetitelj u „gori Lesnovskoj“, pre no što se povukao u pećine i usamljeništvo, sazidao hram u ime aristratiga Mihaila i osnovao manastiru. U mlađem prepisu Gavrilovog žitija, iz XIX veka, uz mnoge druge izmaštane dodatke, pominje se i crkva Rođenja Bogorodice koju Gavriilo treba da je osnovao „po nalogu velikog arhistratiga Mihaila“ u svom rodnom mestu (u oblasti „Osečkog Polja“) a pre no što je otišao i zamonašao se u, kako izlazi, postojećem lesnovskom manastiru, čija se posveta izričito ne navodi (za oba Žitija - Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, Софија 1931/1970, 394-400, posebno 395, 396); Габелић, *Манастир Лесново*, 24). Posvetu Arhandelu Mihailu, prema tome, nosio je i onaj lesnovski hram koji je stajao na mestu Oliverove zadužbine. Pominjanje Bogorodičine crkve rezultat je tendencioznog vezivanja za neosnovanu povest iz mlađeg Žitija sv. Gavriila Lesnovskog, koju smo naveli, kao i iz tzv „Izjasnitelnog pisanija“ (spisa iz istog vremena koji je pratio ovo Žitije), po kome su Lesnovski manastir i njegova crkva Rođenja Bogorodice postojali "mnogo pre sv. Gavriila Lesnovskog", dakako i Jovana Olivera – Мариновъ, *Религиозни разкази*, 182-184 (182).

Oslonivši se na proizvoljno kazivanje o tome da kamena ploča na apsidi potiče sa starijeg crkvenog zdanja i dodatno raskopavši zid oko ploče, faksimil njenog natpisa kasnije je objavio Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, 157, ne primetivši urezano lice. Mi smo svojevremeno preuzeli mišljeje da je ploča o kojoj je reč starija od Oliverove crkve (Габелић, *Манастир Лесново*, 26, н. 114, ил. I), no nakon detaljnijeg uvida sumnjamo u datovanje nastanka njenih zapisa pre XIV veka, takođe i same ploče. U ostaloj literaturi o crkvi manastira Lesnova ploča nije komentarisana. Up. Копаћ, *Споменици монументалне српске архитектуре*, 153-188, posebno 166, сл. 12, 13, црт. 8 (опшрно се говори о начину зиданја лесновске цркве и коришћеном грађевинском материјалу, али нема помена нити унетог детаља с овом плочом).

Sl. 1 Manastir Lesnovo, apsida crkve (1340/1341)
/snimak S. Gabelić/

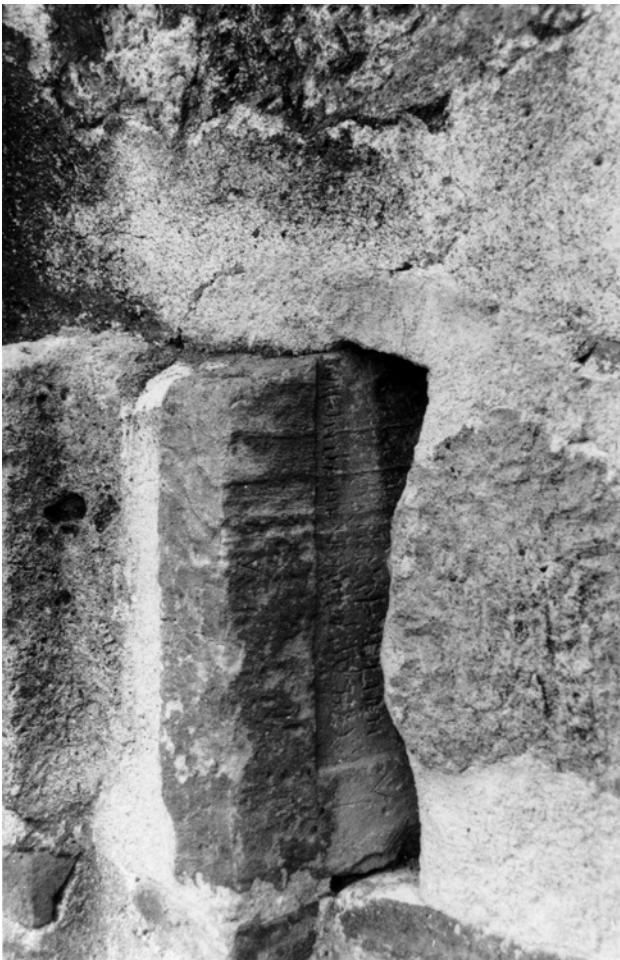
Sl. 2 Lesnovo, apsida, označeno mesto
uzidane ploče /prema: S. Gabelić,
Manastir Lesnovo, crt. P. Namičev/

postoje dve udubljene tačke, ukoliko to nisu zarezi koji bi činili delove slova OY nalik na latinično „V“. Čini se takođe da je ovde ispisivač greškom na levoj strani produžio liniju naniže, deformišući oblik slova, i da se umesto o slovu R(P) ovde u stvari radi o slovu O, te bi se ime moglo možda čitati kao CANbO(?). Morfološke odlike slova dopuštaju mogućnost da se radi o natpisu nastalom u XIV veku, ili eventualno u ranijem razdoblju, dok mladi period nastanka nije verovatan. Na karakteristične elemente brzopisa sredine XIV stoleća ukazuju plitko slovo S (C), visoka poprečna prečka slova I (H), kao i spuštene horizontale slova (R)P i A. Sva slova, izuzev prvog, lako se pronalaze u objavljenoj epigrafskoj ćirilskoj građi sa Balkana iz perioda od kraja X do kraja XV veka. Problem donosi prvo vidljivo slovo, koje se može čitati kao S, Č ili C (C, Ч, Ц) manje verovatno i kao Z(3).⁵ Na rubu ploče, na gornjoj i levoj strani okvi-

⁵ Ур. Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 16-27. Упоредено са датованом грађом објављеном у наведеном раду, могуће чи-

ra, vide se nešto plići i tanji urezi nalik na ćirilsko slovo L (Л), okruženi sa po nekoliko tačaka. Sve to, međutim, ne doprinosi celovitom raščitavanju. Pravolinijske plitke neravnine vidljive čitavom dužinom ploče predstavljaju verovatno tragove zasecanja (odsecanja) kamena. Čovečje lice, plitko urezano tanjim predmetom, koje izgleda kao da zamenjuje ime drugog potpisnika, reprezentovano je očima nadvišenim obrvama koje se spajaju sa korenom nosa. U celini gledano, natpisi ostavljaju utisak da su delo jedne ruke, premda zbog kratkoće teksta u to ne možemo biti sigurni, a pritom logika teksta upućuje na dvojicu ispisivača. Valja istaći činjenicu da su, s obzirom

tanje prvog slova na lesnovskoj ploči kao slova Č (Ч) i (C) Ц otežano je okolnošću njihove česte međusobne sličnosti, pri tom slovo C (Ц) u XIV veku može biti pisano i sa stablom na levoj strani (*ibid*, 23-24); slovo Z (З) je najčešće imalo brojnu vrednost - izuzev u jednom zapisu iz 1335, godine (*ibid.*, 19, 26) - te ga ovde, na samom početku natpisa, kao mogućnost verovatno treba isključiti.

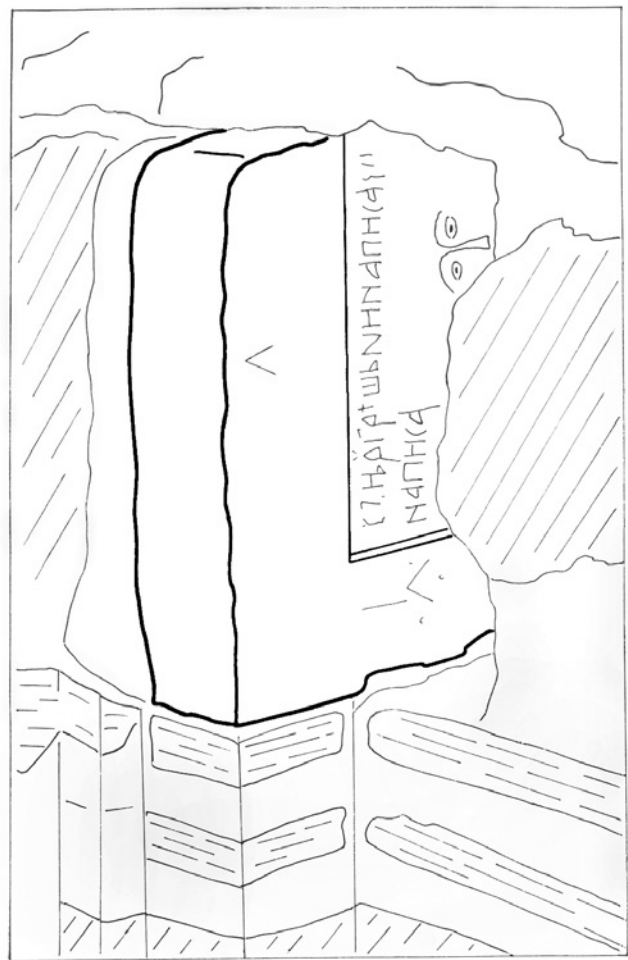
Sl. 3 Kamena ploča sa natpisima u zidu apside
/snimak S. Gabelić/

na tvrdu podlogu, slova izvedena u dosta pravilnim redovima. Veličina im je prilično ujednačena i nema razmaka između reči.

Pojava stilizovanog lica na lesnovskoj ploči zanimljiv je detalj. U njemu možda treba videti ostavljeni likovni pomen (uslovno rečeno, portret) imenom ovde nepotpisanog drugog (?) ispisivača, koji asocira na slične glave krajnje svedenih oblika kakve ponegde srećemo u kamenoj plastici na fasadama crkava kasnog XIV veka, mogućno sa dekorativno-zaštitnom svrhom (na primer u Rudenici),⁶ a u jednom slučaju, u drugačijem idejnom kontekstu, i na živopisu iz sredine istog stoleća (Pološko).⁷ Ukoliko je vidljiv

⁶ Cf. Н. Катанић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Београд 1988, 155, сл. 15, са другим сличним примерима.

⁷ За crtež čovečje glave uokvirene retkim pramenovima kose i nimбом, izvučen belom bojom unutar segmenta neba na fresci investiture kralja Dušana u Pološkom – Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков, *Историјски портрети у Полошком (II)*, Зограф 15, 1984, 85-93 (93), сл. 1, 8, где се, због места сликања, догматског концепта читаве композиције и присуства ореола око главе - на чијем лицу су заправо unete samo oči i nos - држи да је у питању могу-

Sl. 4 Crtež ploče sa natpisima: Sano(?) grešni
napisa sl[ova] // Napisa /crtež: S. Gabelić/

u celini i sagledava se čitav, bez zaklonjenih delova, ovaj lesnovski detalj odgovara apotropijskom motivu „zlih očiju“,⁸ čiji bi cilj prema narodnom verovanju bio da čuva kamenu ploču - kao mesto na kome je, odnosno time i novoizgrađenu crkvu - od uništenja. Skloni smo pretpostavci da je crtež na ploči nastao upravo iz tih poduba i da na odgovarajući način prati i pojašnjava motive ispisivanja potpisa, takođe verovatno ostavljenih u cilju profilakse.

Zapisi, u odnosu na pravac ugradnje ploče, stoje „oboreni“ulevo pod uglom od 45 stepeni. Oni su očigledno morali biti urezani pre njenog ugrađivanja

či prikaz "pravedne duše" povezan sa slikanjem mladog Hrista "u drugom obličju," koji treba da simbolizuje nadu u Vaskrsenje, a koji ovde, iznimno, obavlja investituru vladara. Predloženo tumačenje neobičnog detalja, teško vidljivog sa poda hrama, izlazi izvan uobičajenog ikonografskog oblikovanja predstave ljudske duše na vizantijskim freskama, a svakako bi ga valjalo potkrepiti i odgovarajućim paralelama.

⁸ За варијанте приказивања људског лица као мотива „zlih očiju“ up. П. Ж. Петровић, *Мотив људских очију код балканских Словена*, Гласник Етнографског музеја 22-23, Београд 1960, 33-56, посебно 47, сл. II, 10-11.

u zid, kojom prilikom su nesumnjivo ostali zaklonjeni i pokriveni. Sadržaj natpisa ne pokazuje da bi oni činili delove opširnijeg teksta, niti da predstavljaju vrstu zvaničnih zapisa. Svakako se pritom ne radi o nadgrobnim niti ktitorskim natpisima, koji uvek poseduju određene jezičke formulacije kao i hronološke odrenice. Svojim karakterom i šturim iskazom ne podsećaju ni na naknadno urezivane ili ispisivane natpise postavljane na različitim mestima crkava u kojima se uz datum beleži, recimo, nečija smrt, zamonashenje, neki drugi događaj, prilaganje ili sam dolazak u manastir.

Po svemu sudeći, tokom izgradnje novog, Oliverovog lesnovskog hrama, potpisnici su iskoristili ovaj kameni blok – bilo da je sam blok stariji ili, verovatnije je, oformljen u njihovo vreme - da na njemu ostave svoje zapise-potpise, znajući pritom da će njihove uklesane zabeleške kao i crtež, na završenoj građevini ostati prekriveni. Ako pretpostavimo da nisu u pitanju klesarske probe ispisivanja u kame- nu – iako to nije ni sasvim isključeno – već potpisi, treba najpre pomišljati da su ih mogli ostaviti pisari

iz lesnovskog skriptorijuma, aktivnog u doba podizanja hrama krajem četvrte ili početkom pete decenije XIV veka,⁹ ili pak majstori graditelji (kamenoresci) iz istog razdoblja.

- x -

Hram lesnovskog manastira čuva još uvek neobjavljeni ili i nerastumačeni materijal sitnijeg formata, poput ugrađene ploče sa natpisima o kojoj je ovde bilo reči, a koji je sa stanovišta istorije ovog važnog manastira ili i šire, u okvirima jezičkih i paleografskih analiza, svakako vredno detaljnije sagledati. Bilo da je reč samo o lokalno važnim ili možda o stvarima od opštijeg značaja, usled obimnosti posla i nužne istraživačke posvećenosti bitnijim i krupnijim temama, veće studije obično ne zastaju kod sličnih pojedinosti. No ne postoji razlog, čini se, da se ovakvi detalji ne objave, jer nezavisno od svog opsega oni dopunjuju naša ukupna saznanja o životu manastira Lesnova, ugrađujući se u celovitiju sliku. U narednom prilogu, nastalom takođe na osnovu naših terenskih beležaka, predstavice nepublikovanu epigrafsku građu iz mlađeg razdoblja.

⁹ O lesnovskom manastiru kao važnom skriptorskom centru, njegovoj književnoj produkciji i pisarima - Ѓ. Поп-Атанасов, И. Велев, М. Јакимовска-Тошиќ, *Скрипторски центри*, 149-170; И. Велев, *Лесновскиот книжевен центар*, Скопје 1997; Габелић, *Манастир Лесново*, 17, нар. 17, 26, 28-29, 247, sa literaturom.

ВЗИДАНА ПЛОЧА СО НАТПИСИ ВО ЛЕСНОВО

Резиме

Од средината на XIV века до денес готово непрекинатиот живот на манастирот Лесново, посветен на Архистратигот Михаил и св. Гаврил Лесновски, оставил на неговата црква разновидни трагови, од општо или локално значење. Извесен број на уште непубликуваниот или непотполно растумачениот материјал од ситен обим го собравме во текот на работата на терен (напомени 1, 3).

На надворешниот ѕид од апсидата на црквата (1340/41), на 1м од земјата, взидан е дел од камена плоча со врежани натписи и цртеж со стилизиран човечки лик, најверојатно како градежен материјал. Плочата порано од непознати причини е вадена од ѕидот, за што покрај останатото сведочинов, сив малтер кој е подоцна поставен околу неа. Во литературата од крајот на XIX век и почетокот на XX век (Д. Маринов, Ј. Иванов) се бележи и локално предание по кое оваа плоча потекнува од постарата црква на „Богородица“, што всушност не е посвета на постарата црква на

лесновскиот манастир. Посветата на Богородица е воведена произволно, според новото Житие на св. Гаврил Лесновски и Изјаснителни списанија, дела од XIX век (н. 4).

Во прашање се кирилични записи од незваничен карактер кои можда претставуваат потписи на писарите или пак на градителите (клесарите). Епиграфските карактеристики на словата допуштаат можност постанокот на овие натписи да е во средината на XIV век (н. 5)

Натписите на тој камен блок стојат поставени накосо. Очевидно е дека се врежани пред вградувањето во ѕидот свесни дека, при завршувањето на градбата, ќе бидат прекриени и со тоа несогледливи. Напоредно со мотивот на „зли очи“ врежани во вид на стилизиран човечки лик (н. 8), веројатно треба да се интерпретираат како протективни натписи со намера на симболичка заштита на потписниците и на новоизградената лесновска црква.

Smiljka Gabelić

A SLAB WITH INSCRIPTIONS AT LESNOVO

Summary

From the middle of the 14th century till present, almost uninterrupted life of the Monastery Lesново dedicated to the Archistrategos Michael and St. Gabriel of Lesново, has left many traces of general or local significance. Some unpublished or undefined materials of small format were gathered during our field work (notes, 1, 3).

On the front wall of the apse of the church (1340/1341), ca 1m from the ground, there is the fragment of a slab with incised inscriptions and drawing of a human face that was built in, most probably, as building material. This stone slab for unknown reasons was once extracted from the wall, as suggested by different, gray mortar around it and a written source (n. 4). In literature from the end of the 19th and beginning of the 20th centuries (D. Marinov, J. Ivanov) a legend have been noted telling that the slab belonged to the old church of «Virgin Mary», which

in fact was not the dedication of the older church of the Monastery of Lesново (dedicated to Archangel Michael). The dedication to the Virgin was introduced falsely according to new Life of St. Gabriel of Lesново as well as «Izjasnenijeto pisanije», both from the 19th century,

The Cyrillic inscriptions on the slab are of unofficial character and may represent the signatures of the scribes or the builders (one or two). The epigraphic characteristics of the letters allow the assumption that they belong to the middle of the 14th century. Their position shows that they were inscribed before the slab was inserted into the wall. Thus, after the building was erected, these inscriptions was covered up and thus hidden. Along with the motif of «evil eye», in the form of a stylized human face (n. 8), they probably can be interpreted as protective signs for the signers and the newly built church in Lesново.